

Черногуз А.Ф., ВГС України

ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ШКОДА», «ЗБИТКИ» ТА «МОРАЛЬНА ШКОДА» В ЗЕМЕЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Данная статья посвящена проблемам юридического определения понятий «ущерб», «убытки» и «моральный вред» в земельном законодательстве Украины. В ходе исследования определено содержание этих понятий по земельному законодательству Украины, их соотношение и практическое значение содержания этих терминов. Автором также разработаны практические рекомендации относительно нормативного определения этих понятий.

The article is given sacred to the problems of legal determination of concepts «damage», «harm» and «moral damage» by the landed legislation of Ukraine. During research certainly maintenance of these concepts on the landed legislation of Ukraine, their correlation and practical value of maintenance of these terms. An author is also develop practical recommendations in relation to normative determination of these concepts.

Нормативне визначення понять «шкода» та «збитки» в земельному законодавстві України має свої особливості, що істотно відрізняє їх від положень цивільного та інших галузей законодавства, які врегульовують схожі за характером правовідносини. Це, у свою чергу, потребує додаткового наукового дослідження з урахуванням специфіки саме земельного законодавства України.

Тому завданнями наукової статті є дослідження особливостей нормативного закріплення цих понять у земельному законодавстві України, аналіз існуючих у юридичній науці основних підходів щодо розуміння змісту та обсягу цих понять, а також розробка авторських пропозицій щодо розуміння та юридичного оформлення в чинному земельному законодавстві України понять «шкода», «збитки» та «моральна шкода».

Одним із способів захисту прав на земельні ділянки відповідно до п. 3 «г» ст. 152 ЗК України є відшкодування заподіяних збитків, який може застосовуватися при усуненні будь-яких порушень прав власника на землю чи землекористувача [1].

Отже, у чинному ЗК України в основному вживається поняття «збитки», що, на нашу думку, не відповідає положенням Конституції України. Відмова від вживання у чинному ЗК України поняття «шкода» обмежує можливості власників земельних ділянок та землекористувачів вимагати відшкодування їм моральної шкоди. Навіть посилення на норми Конституції України та Цивільного кодексу України не гарантувати їм можливості компенсації моральної шкоди.

Разом з тим, обсяг поняття «збитки» визначається у ст. 156 ЗК України, а саме – до цього поняття включено випадки, при настанні яких можлива компенсація цих збитків.

Відповідно до ст. 156 ЗК України, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

а) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом;

- б) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;
- в) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;
- г) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;
- г) приведення сільськогосподарських угідь, лісових угідь та чагарників у непридатний для використання стан;
- д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки [2, с. 578].

Необхідність відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам також визначена у статтях 90, 95, 97, 101, 146, 147, 152, 155, 212 Земельного кодексу України. Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюється особами, які заподіяли такі збитки, добровільно або в судовому порядку.

На основі дослідження змісту цих статей ЗК України можна дати узагальнене розуміння шкоди та збитків згідно земельного законодавства України (нагадаємо, що поняття «шкода» та «збитки» ототожнено за рахунок виключення з обсягу поняття «шкода» моральної шкоди, котра взагалі у ЗК України не визначена). Тому, виходячи з вищевизначеного, шкода та збитки за земельним законодавством України розуміються:

1. *Як підстава виникнення права на відшкодування в уповноважених суб'єктів земельних відносин, що закріплено в уповноважуючих земельно-правових нормах.*

Відповідно до п. «г» ч. 1 ст. 90 ЗК України, власники земельних ділянок мають право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом [1].

Відповідно до п. «г» ч. 1 ст. 95 ЗК України, землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом [1].

За ч. 4 ст. 101 ЗК України, власник земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, має право на відшкодування збитків, завданих встановленням земельного сервіту. У ряді випадків встановлення земельного сервіту може виявлятися не тільки в обтяженні обслуговуючої земельної ділянки, а й супроводжуватися обмеженням прав її власника (користувача) щодо використання ділянки за її цільовим призначенням. Якщо встановлення земельного сервіту призведе до такого обмеження прав власника (користувача) обслуговуючої земельної ділянки, при якому він зазнає певних збитків, то такі збитки підлягають відшкодуванню власникові (користувачеві) обслуговуючої земельної ділянки у повному обсязі. Так, якщо при встановленні такого сервіту, як право проходу через обслуговуючу земельну ділянку, її власник змушений установити прохід (доріжку) за рахунок частини сільськогосподарських угідь, то він матиме право на відшкодування збитків у розмірі неотриманого врожаю з тієї частини таких угідь, які використовуватимуться власником (користувачем) панівної земельної ділянки для проходу через обслуговуючу земельну ділянку. Збитки, завдані власникові (користувачеві) обслуговуючої земельної ділянки встановленням земельного сервіту, повинні відшкодовуватись особою, в інтересах якої встановлений земельний сервітут [2, с. 389–390].

Заподіяння збитків, як підстава виникнення права на відшкодування, визначена і в окремих актах земельного законодавства України.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про особисте селянське господарство», члени особистого селянського господарства мають право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом [3].

Згідно п. «г» ч. 1 ст. 14 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», фермерське господарство та його члени відповідно до закону мають право на відшкодування збитків [4].

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про оренду землі», орендар має право на відшкодування збитків, яких він зазнав унаслідок невиконання орендодавцем умов, визначених договором оренди землі. Відповідно до ст. 29 даного Закону, у разі погіршення орендарем корисних властивостей орендованої земельної ділянки, пов'язаних із зміною її стану, орендодавець, у свою чергу, також має право на відшкодування збитків [5].

2. Як підстава виникнення обов'язків по відшкодуванню шкоди та збитків у зобов'язаних суб'єктів земельних відносин, що закріплено у зобов'язальних земельно-правових нормах.

Відповідно до ч. 4 ст. 97 ЗК України, підприємства, установи та організації, які проводять розвідувальні роботи, зобов'язані відшкодовувати власникам землі та землекористувачам усі збитки, в тому числі неoderжані доходи, а також за свій рахунок приводити займані земельні ділянки у попередній стан [1].

В окремих законодавчих актах земельного законодавства України також передбачено обов'язки суб'єктів земельних відносин по відшкодуванню збитків. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 29 Закону України «Про оренду землі», збитки, завдані третім особам у зв'язку з використанням орендарем земельної ділянки, відшкодовуються орендарем на загальних підставах [5].

3. Як межа здійснення земельних прав суб'єктами земельних відносин та межа здійснення повноважень суб'єктами управління у галузі використання та охорони земель, викладена у забороняючих земельно-правових нормах.

Відповідно до ст. 155 ЗК України, у разі видання органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування акта, яким порушуються права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою, такий акт визнається недійсним, а збитки, завдані власникам земельних ділянок внаслідок видання зазначених актів, підлягають відшкодуванню в повному обсязі органом, який видав акт [1].

Отже, цитована вище норма ЗК України встановлює межі здійснення повноважень органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування. Такими межами є права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою. Разом з тим, ст. 155 ЗК України містить заборону видання акта, який порушує земельні права суб'єктів.

Аналогічні положення закріплені у ст. 154 ЗК України, відповідно до якої органи виконавчої влади та місцевого самоврядування без рішення суду не мають права втручатися у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження належною йому земель-

ною ділянкою або встановлювати непередбачені законодавчими актами додаткові обов'язки чи обмеження. Разом з тим органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їх неправомірним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою.

4. Як підстава для застосування різних способів захисту земельних прав та інтересів в цілому та як підстава для застосування відповідальності за порушення земельного законодавства України зокрема.

Прикладом цього є, у першу чергу, п. «г» ч. 3 ст. 152 ЗК України, відповідно до якої одним із способів захисту прав на земельні ділянки є відшкодування заподіяних збитків, який може застосовуватися при усуненні будь-яких порушень прав власника на землю чи землекористувача [1].

Крім того, у ст. 156 ЗК України визначені підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, що заподіяні внаслідок:

- а) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом;
- б) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;
- в) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;
- г) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;
- г) приведення сільськогосподарських угідь, лісових угідь та чагарників у непридатний для використання стан;
- д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки [2, с. 578].

Згідно з п. 4 Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 19.04.1993 р. № 284, відшкодуванню підлягають:

1. вартість житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, включаючи незавершене будівництво;
2. вартість плодоягідних та інших багаторічних насаджень;
3. вартість лісових і деревно-чагарникових насаджень;
4. вартість водних джерел (колодязів, ставків, водоймищ, свердловин тощо), зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд;
5. понесені витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи;
6. інші збитки власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, включаючи неодержані доходи, якщо вони обґрунтовані [6].

В науці земельного права поняття «збитки», особливо у частині розуміння їх як підстави для застосування різних способів захисту земель-

них прав та інтересів та як підстави для застосування відповідальності за порушення земельного законодавства України, тлумачиться неоднозначно. Зокрема, І.І. Каракаш розрізняє збитки, заподіяні винними протиправними діями, від збитків, що заподіяні правомірними діями. На його думку, збитки, заподіяні правомірними діями, підлягають відшкодуванню лише у випадках, передбачених законом. Відшкодування протиправної шкоди, на його думку, передбачене не тільки земельним, а й цивільним та екологічним законодавством [6, с. 201–202]. Схожої думки дотримується також М.В. Краснова, зазначаючи, що збитки, заподіяні правомірними діями, відшкодовуються у тих випадках, коли це безпосередньо передбачено в законі. До таких випадків М. В. Краснова відносить відшкодування збитків, заподіяних вилученням (викупом) земельних ділянок для суспільних потреб, тимчасовим зайняттям земельних ділянок, обмеженням прав власників землі та землекористувачів, якщо воно здійснюється відповідно до статті 111 ЗК України за рішенням уповноважених органів [7, с. 471].

М.В. Шульга розглядає збитки як підставу застосування гарантій земельних прав, зокрема, такої гарантії як відшкодування збитків. При цьому він виділяє гарантії відновлення прав без правопорушення і гарантії відновлення прав, порушених внаслідок правопорушення [8, с.28–29]. Отже, М.В. Шульга також допускає можливість заподіяння збитків не лише неправомірними, а й правомірними діями.

Отже, до характерних ознак збитків можна віднести можливість їх заподіяння не лише протиправними, а й правомірними діями.

Таким чином, **збитки** за земельним законодавством України – це врегульована земельним законодавством України матеріальна шкода, яка заподіюється як правомірними, так і протиправними діями власникам землі і землекористувачам та підлягає обов’язковому відшкодуванню в установленому законодавством порядку.

Разом з тим, варто, на нашу думку, також закріпити у чинному ЗК України можливість компенсації власникам земельних ділянок та землекористувачам також і моральної шкоди. По-перше, це усуне законодавчу помилку, пов’язану з ототожненням у чинному ЗК України понять «шкода» та «збитки», оскільки саме поняття «шкода» розумітиметься ширше якраз за рахунок визнання та нормативного закріплення у ЗК поняття, підстав та порядку відшкодування моральної шкоди. По-друге, юридична детермінація моральної шкоди в земельному законодавстві України відповідатиме закріпленому у ст.ст. 21, 24 Конституції України загальноправовому принципу рівноправності суб’єктів, до числа яких також належать власники земельних ділянок та землекористувачі.

Вважаємо, що поняття «моральна шкода» слід формулювати у ЗК України, базуючись на положеннях конституційного та цивільного законодавства, зокрема, на базі ст. 56 Конституції України та ст. 23 ЦК України. Саме завдяки конституційно-правовим та цивільно-правовим нормам, які визначають особливості відшкодування моральної шкоди, на рівні земельного законодавства України можна поєднати публічно-правові та приватноправові особливості юридичного визначення та подальшого відшкодування моральної шкоди. Крім того, поєднання цих особливостей відповідатиме особливостям земельного права, яке поєднує в собі ознаки приватного та публічного права.

Такої ж думки дотримується і Л.В. Бойцова, яка вважає, що шкода розглядається не лише у звуженому, суто цивілістичному (приватно-правовому) розумінні, а й у публічно-правовому значенні, якщо ця шкода заподіюється незаконними діями державних органів або включає в себе інші елементи публічно-правового характеру [9, с. 48]. Аналогічно вважає Погрібний С.О., зазначаючи, що цивільно-правова відповідальність являє собою форму державного примусу [10, с. 380].

У відповідності до положень ст. 56 Конституції, яка передбачає публічно-правові засади визначення моральної шкоди, «кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [11]. Відповідно до ст. 23 ЦК України, яка включає приватно-правові засади визначення моральної шкоди, «моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом» [12].

Тому, враховуючи все вищенаведене, ми вважаємо, що **моральна шкода** за земельним законодавством України – це визначений земельним законодавством України вид немайнової шкоди, що заподіюється особистим (немайновим) правам (благам) власників земельних ділянок та землекористувачів, які безпосередньо пов'язані з їх правами на землю.

Література:

1. Земельний кодекс України від 25.10.2001 // Голос України. – 2001. – 20 листопада. – № 217–218. – С. 7–18.
2. Земельний кодекс України. Науково-практичний коментар за загальною редакцією академіка АПН України Семчика В. І. – К.: Ін Юре, 2007. – 896 с.
3. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05. 2003 // ВВР України. – 2003. – № 29. – Ст. 232.
4. Закон України «Про фермерське господарство» // Голос України. – 29 липня 2003 р. – № 139. – С. 14–16.

5. Закон України «Про оренду землі» // ВВР України. – 1998 – № 46–47. – Ст. 280.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» від 19 квітня 1993 р. № 284 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 14.01.2004 № 21).
7. Земельне право України: Підручник / За ред. Погрібного О.О., Каракаша І.І. – К.: Істина, 2003. – 448 с.
8. Земельний кодекс України. Науково-практичний коментар за загальною редакцією академіка АПН України Семчика В.І. – К.: Ін Юре, 2003. – 676 с.
9. Бойцова Л. В. Ответственность государства и судей за вред, причиненный гражданам при отправлении правосудия // Журнал российского права. – 2001. – № 9. – С. 48–49.
10. Земельное право. Учебное пособие. Под ред. Погребного А. А., Каракаша И. И. – К.: Одиссей, 2002. – 460 с.
11. Конституція України від 28.06.1996 // ВВР України. – 1996. – № 30 – Ст. 141.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // ВВР України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

Шелестов К.О., ОНЮА

ДОМІНУЮЧЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Традиции правового развития украинского народа детерминируют правопонимание, доминирующее в обществе. Самобытность национального правового наследия, которое формировалось под прямым влиянием национальных правовых традиций, служит основой функционирования национальной правовой системы.

The traditions of the legal development of Ukrainian people determine the legal awareness that dominate in the society forming. The unique of the national law heritage, that is being formed under direct influence of the national law traditions, that is the basis for forming of the national law system.

Домінуюче праворозуміння є сприйняттям визначеного змісту права, яке склалося в суспільстві як найбільш впливове і поширене на основі його пізнання і розуміння, а також його оцінки, що обумовлює характер функціонування різних правових систем. Сприйняття права носить суб'єктивний характер, оскільки кожна людина, стикаючись з правом, бачить його по-своєму, потім завдяки комунікації визначаються спільні ідеї, на основі яких складається більш-менш спільне уявлення і спільне розуміння права, домінуюче в кожному конкретному суспільстві, – домінуюче праворозуміння.

Традиції правового розвитку детермінують формування праворозуміння, домінуючого в суспільстві. Самобутність національної правової спадщини, що формувалася під прямим впливом національних правових традицій, служить основою функціонування національної правової системи.

Завдання формування і функціонування національної правової системи для України є пріоритетним. Після розпаду Радянського Союзу у